

SAULĖS BEI METALŲ KULTAS IR MITOLOGIZUOTOJI KALVYSTĖ

METALŲ LAIKOTARPIO IDĖJŲ ATŠVAITAI BALTŲ RELIGIJOJE IR MITOLOGIJOJE

Nijolė LAURINKIENĖ

Lietuvių kalbos žodis saulė (la. saule, pr. saule) ir mitinis saulės vaizdinys, atėjęs iš indoeuropiečių dvasinės kultūros, drauge su daugeliu kitų mitologemų atspindi archajinį baltų pasaulėvaizdį. Jis paliudytas senuosiuose rašytiniuose baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose, taip pat gausiai užtinkamas lietuvių ir latvių tautosakoje, stebėtinai išlaikęs savo pirmąsias pavidalą bei mitologinį kontekstą. Straipsnyje atkreipiamas dėmesys į Saulės ryšį su kalvyste. Šio dangaus kūno atsiradimas paaiškinamas kaip dieviško kalvio arba kalvio žmogaus kosmogoninio veiksmo pasekmė. Be to, Saulė arba jos atributai neretai įsivaizduojami esantys iš metalo. Žinomas Saulės vadavimo mitas taip pat yra susijęs su kalvystės įrankiu – kūju. Manoma, kad toks Saulės kontekstas yra neatsitiktinis, galimas daiktas, turintis ryšį su atitinkamo laikotarpio ideologija bei vertybėmis. Mito fragmentas apie tai, kad Saulė yra nukalta kalvio, ir šviesulio sąsaja su metalu galėjo atsirasti tik tuomet, kai rytų Pabaltijyje metalas jau buvo dirbamas, o kalvystė – įprastas amatas. Soliarinių mitinių vaizdinių, paplitusių baltų gyventoje teritorijoje ir apskritai šiaurės bei vidurio Europoje, genezė tad gali būti siejama su metalų laikotarpiu. Tokių sąsajų patvirtina ir kitų mokslo sričių tyrimai.

Reikšminiai žodžiai: Saulė, kalvis, kalvystė, baltų mitologija, metalų laikotarpis, bronzos amžius.

Saulė nuo seno mitologizuojama ir net sudievinama, o Saulės mitologija yra glaudžiai sijusi su kalvyste ir metalais. Todėl turimos soliarinio mito nuotrupos ir pats šviesulio mitinis vaizdinys, jo samprata ir mąstymo apie jį logika gali būti suvokta ir deramai paaiškinta tik atitinkamos epochos, apie kurią čia bus kalbama, idėjų bei vertybių kontekste. Šio dangaus šviesulio ryšys su metalais ir jų apdorėjimu neatsitiktinis. Išties nuostabu, kaip tolimų epochų idėjos per tūkstantmečius išlieka iš kartos į kartą žodžiu perduodamoje, sakytinėje tradicijoje. Jos, sudarančios ištiesą prasminę-loginę sistemą, remiantis senaisiais istoriniais šaltiniais bei tautosaka čia ir bus nagrinėjamos.

SAULĖS RYŠYS SU UGNIMI IR METALU

Nuo seno Saulė ir jos atributai baltų buvo suvokiami kaip ugniniai. Lietuvių dainose sakoma, kad ugniniai yra dangiškieji žirgai, kinkomi į Saulės ratus: *Atvažiuoja saulala / Variniais rateliais, / Masinžiniais bateliais, / Ugniniais arklalais* (Antalieptė)¹. Latvių dainų Saulė per dangų važiuoja traukiama geltonų, matyt, auksinių ar ugninių žirgų: *Saule brauca gar debesi, / Trīs dzeltenī kumeliņi. / Ai, Saulite mīļa balta, / Dod man vienu kumeliņu.* /

Man jāiet tautiņās, / Nav dzeltena kumeliņa „Saulė važiavo per dangų / Trimis geltonais žirgeliais. / Ai, Saulyte, miela balta, / Duoki man vieną žirgelį. / Man reikia ištektēti, / Neturiu geltono žirgelio“². Latvių dainuojamojoje tautosakoje Saulės „geltoni žirgeliai“ (dzeltenī kumeliņi) yra pastovus, nuolat pasikartojantis frazeologizmas. Žirgas, įkinkytas į suasmenintų dangaus šviesulių vadeliojamus ratus ir traukiantis juos dangaus skliautu, tiek baltų, tiek daugelyje kitų archajinių tradicijų yra būdingas dangaus mitologijos motyvas.

Kiti latvių dainose ir ypač mįslėse mini mi su Saule susiję objektai yra raudoni, o tai irgi mena ugninę jų prigimtį: *Sarkans kamols pār tīrumu vēlas* „Raudonas kamuolys per lauką rieda“ = *Saule pie debess* „Saulė padangėje“; *Rītā sarkana, dienā balta un vakarā atkal sarkana* „Rytą raudona, dieną balta, vakare vėl raudona“ = *Saule* „Saulė“³; *Aiz kalniņa Saule lēca / Sarkanāi kociņā* „Už kalnelio Saulė šoko / Į raudoną medį“⁴. Senovės indų tradicijoje ugninę šviesulio prigimtį primena į Saulės dievo, ar suasmenintos Saulės, Surjos (s. ind. *sūrya*), ratus įkinkytos septynios sartos (raudos) kumelės („Rigveda“ I.50.8) ir į artimos soliarinės dievybės Savitaro (s. ind. *Savitár*),

1 Dundulienė 1988: 17–18.

2 BDS: Nr. 33913-0. Verčiant tekstus iš latvių kalbos, konsultavo dr. Lilija Kudirkienė, už tai jai esu dėkinga.

3 PNBA: Nr. 1679, 1689.

4 BDS: Nr 33786/1.

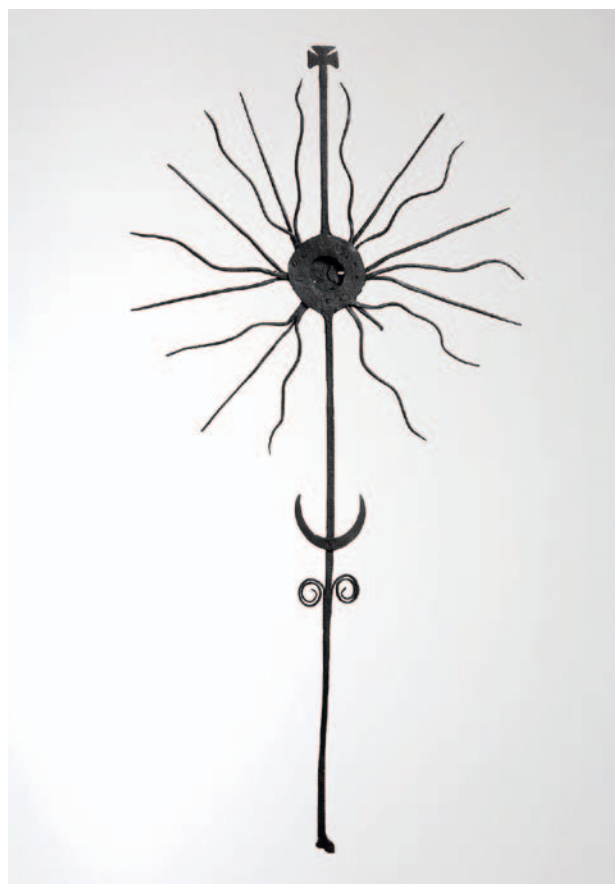
suasmenintos, gyvybę žadinančios Saulės jėgos auksinius ratus įkinkyti du puikūs sarti žirgai (I.35.3–5, 9). Kitur „Rigvedoje“ sartų žirgų pora tiesiog yra „Saulės ženklai“ (II.11.6)⁵.

Prie ugninės Saulės prigimties dera ir ką tik minėti jos metaliniai atributai – variniai ratai, *mi-singiniai* „žalvariniai“ bateliai⁶. Kitąsyk ratai, kuriais ji rieda dangumi, gali būti geležiniai: *Kūrinkis, ugnela, / Atvažiuoja saulala / Geležiniais ratukais, / Pasitepus taukeliukais* (Imbrado vls., Zarasų aps.)⁷.

Bet visų pirma su saule siejamas metalas yra auksas: *Auksinis obuolėlis po žemę ridinėja = Saulė*⁸. Plg. su latvių mįslėmis, kuriose Saulė irgi koduojama koku nors auksiniu daiktu – ratu, dubeniu, statinaite: *Zelta ritens iet pa ceļu, uzveļas uz kalna un noveļas zemē* „Auksinis ratas rieda keliu, užrieda ant kalno ir nurieda žemē“ = *Saule* „Saulė“; *Zelta bļoda paklētē* „Auksinis dubuo po klētīm“ = *Saule* „Saulė“; *Pār kalnu zelta mucīņa veļas* „Per kalnā auksinė statinaitė rieda“ = *Saule* „Saulė“⁹. Latvių Saulė su auksu siejasi ir savo apranga: jos skara, kutai, juosta, žiedai, karūna, karpės – auksiniai. Leidžiasi ji „mėtydama aukso obuolį“ (*zeltābolu mētādama*)¹⁰. Dainose nusileidžiančios Saulės spinduliai auksiniai, ji spinduliuoja / sijoja auksą: *Noiet Saule vakarā, / Zelta zarus zarodama; / Liepai lika zelta kroni, / Ozolami sudrabiņa* „Nusileido Saulė vakare, / Aukso spindulius spinduliuodama; / Liepai uždėjo aukso karūną, / Ažuoalui sidabro“; *Noiet Saule vakarā, / Sijadama, vētidama, / Noiet zeltu sijadama, / Sudrabiņu vētidama* „Leidžias Saulė vakare, / Sijodama, vėtydama, / Leidžias auksą sijodama, / Sidabrėlį vėtydama“¹¹.

Auksiniai suasmenintos Saulės atributai ir kitose tradicijose. Pavyzdžiui, senovės indų Savitaro ir graikų saulės dievo Helijo. Savitaras yra auksaakis (RV I.35.8), auksarankis (RV I.35.9), vilki aukso drabužius (RV IV.53.2). Helijo auksiniai yra šalmas ir ratai („Homerinis himnas Heliui“ 31.10–15)¹².

Auksingumas – universalus ir būdingas tiek pačios mitinės Saulės, tiek bet kurios soliarinės

Koplytstulpio viršūnė. Kėdainių r., Šėtos apyl.
Geležis, 106,5 x 53 cm

dievybės ypatumas įvairių kraštų mituose. Ir apskritai auksas dažniausiai iš visų dangaus kūnų siejamas su Saule ir ją simbolizuoja. Auksas asocijuojasi su Saule tiesiog vizualiai. Be to, manyta, jog apskritai šio metalo „prigimtis yra ugninė, sauliška, karališka, net dieviška“¹³. Auksiniai daiktai būdingi ir prieinami tik aukščiausio luomo atstovams, valdovams, todėl suprantama, kad šis metalas yra „karališkas“, ir dėl to jis tik dar labiau tinka „dangaus karalienei“ Saulei.

Auksas įvairiais atžvilgiais turi ryšį su religija, kulto objektai neretai būna auksiniai ar papauksuoti. „Indijos rytuose ir centrinėje Amerikoje buvo tikima, kad auksas turi sielą, ir dėl to dažnai būta tabu jį paliesti.“¹⁴ Nors lietuvių ir ypač latvių tautosakoje auksas, auksingumas ir šiaip yra dažna poetinė priemonė, tačiau vaizduojant Saulę, tai išties pastovus, pasikartojantis požymis. Dar kartą pabrėšime, kad su auksu soliarinė mitologija yra susijusi daugelyje senųjų pasaulio kultūrų.

O tai, kad Saulės ratai, papuošalai bei kiti atributai įsivaizduojami esantys metaliniai, yra iškalbinga.

5 Remiamasi tritomiu leidiniu Ригведа 1989; Ригведа 1995; Ригведа 1999. Čia ir toliau minimą „Rigvedos“ himną galima susirasti pagal nurodytus jos vidinės struktūros skaidmenis.

6 Dundulienė 1988: 17–18.

7 LTR 898/43.

8 LTR 37/245.

9 PNBA: Nr. 1689, 1676, 1678.

10 Šmitas 2004: 30.

11 BDS: Nr. 33879/4, 33882/2.

12 Žr. HH.

13 ChGDS: 439.

14 FWSD: 458.

SAULĖS KILMĖ: DIEVIŠKOJO KALVIO KOSMOGONINIS ŽYGDARBIS

Kadangi Saulės ratai, kiti jos atributai, o ir ji pati įsivaizduota esanti iš metalo, tai natūralu, kad ji gimsta, kaip ir metalurgijos dirbiniai, kalvio žaizdre. Tai liudija ir istoriniai šaltiniai, ir tautosaka. Viename ankstyviausių šaltinių – 1262 metų chronografe, parašytame pagal vadinamąją Jono Malalos (Joannes Malalas) kroniką senąja rusų kalba, užfiksuotas Saulės sukūrimo motyvas:

Сию прелесть Совии въведе в не, иж приносити жрѣтвоу скверным богом: Андаеви и Перкоунови, рекше громоу, и Жвороуне, рекше Соуце, и Телявели и с коузнею, сковавшие емоу солнце, яко светити по земли и възвергышу емоу на небо солнце.

Šitą paklydimą Sovijus paskleidė, kad jie aukotų nelabiems dievams Andajui ir Perkūnui, kitaip tariant, griauštiniui ir Žvorūnai, kitaip tariant, kalei ir kalviui Teliaveliui, nukalusiam jiems saulę, kuri šviečia žemėje, ir įmetusiam jiems saulę į dangų.¹⁵

Rytų slavų mitologijoje taip pat pastebimas Saulės ir kalvio ryšys: Saulės dievybės Dažjbo-go (*Дажьбогъ*) tėvas Svarogas (*Сварогъ*), Ugnies dievybė, įsivaizduotas kaip kalvis (Ipatijaus metraštyje 1114 m. rašoma: *сынъ его именем Солнце, его же наричють Дажьбогъ* „jo sūnus vardu Saulė, jį dar vadina Dažjbo-gu“).¹⁶ Taigi ir čia Saulės „kūrėjas“ – kalvis¹⁷.

Dievybės atliekamas Saulės įkėlimas į dangų žinomas ir kitose tradicijose: senovės indų (pavyzdžiui, „Rigvedoje“ I.7.3), latvių¹⁸. Tai kosmogoninės prigimties, demiurgo vertas veiksmas.

Saulės sąsają su metalais ir kalvyste paaikškina ir tai, kad tiesiog virš galvos matomas akinantis jos diskas iš tikrųjų primena žaizdre įkaitintą metalo ruošinį. Filosofas Anaksagoras V a. pr. Kr. išties lygino Saulę su iki baltumo įkaitusio metalo mase, didumo sulig kalnu¹⁹. Saulės ir metalų ryšys bū-

dingas plačiai pasaulyje: Viačeslavas Ivanovas yra jį pažymėjęs net ikikolumbinėje Amerikoje, o Šiaurės Amerikos indėnai Saulės atsiradimą siejo su ugnyje įkaitintu variu²⁰. Tad Saulės ir metalo sąsaja buvo žinoma ganėtinai seniai ir gerokai nutolusiose viena nuo kitos kultūrose. Europoje metalurgijos pradžia paprastai siejama su bronzos amžiumi.

Apie Saulę nukalusį kalvį kalbama lietuvių tautosakoje, tik jau desakralizuotame, subuitintame kontekste, kaip sakmėje, kur kalvis, nors nukala Saulę, vadinamas žmogumi:

Senais laikais gyveno žmogus kalvis. Jis buvo įžymus kalvis. Tada buvo visur tamsu, buvo naktis ir naktis. Tai šis kalvis nutarė nukalti saulę. Paėmęs blizgančią geležį, kalė kalė ir nukalė per šešerius metus saulę. Tada, užlipęs ant aukščiausios trobos, įmetė ją į dangų. Tai ir iki šios dienos ji ten tebestovi.²¹

Sakmė priklauso žinomo Žeimelio tautosakininko Juozo Šliavo sudarytam rinkiniui, užrašyta moksleivių be garso įrašymo technikos, todėl iš esmės tik savais žodžiais perpasakojant iš pateikėjo girdėto pasakojimo turinį. Todėl čia pasitaiko tautosakai nebūdingos leksikos (pavyzdžiui, „įžymus“). Vis dėlto pati tokio turinio sakmė šiaurės Lietuvoje tikrai galėjo gyvuoti. Nes labai panašaus turinio pasakojimą apie Saulę nukalusį kalvį turi kaimynai latviai:

*Agrāk ticēja, ka Dievs licis kalējam uz kalt apaļu ripu. Kalējs uz kalis. Tad Dievs nokrāsojis apaļo ripu zelta krāsā un pakāris to pie debesīm. Tā radusies saule.*²²

Anksčiau tikėta, jog Dievas liepęs kalviui nukalti apvalų skridinį. Kalvis nukalė. Tada Dievas nuspalvino tą apvalų skridinį aukso spalva ir pakabino danguje. Taip atsirado saulė.

Čia kalvis irgi tėra žmogus, bet minėtąjį darbą nuveikti jam liepęs Dievas. Šis, nudažęs ir pakabinęs nukaltą skritinį danguje, pats tad užbaigė Saulės kūrimą. Abi – lietuvių ir latvių – cituotas sakmes sieja kalvio personažas ir jo atliekamas kosmogoninio masto kūrybinis veiksmas. Naratyvo apie Saulės nukalimą egzistavimas ne tik minėtame XIII a. rašytiniame baltų mitologijos šaltinyje, bet ir lietuvių bei latvių tautosakoje, patvirtina šios temos autentiškumą.

Dievą demiurgą, visų esybių ir formų kūrėją, pasižymėjusį kalviui būdinga veikla bei įrankiais,

15 BRMŠ I: 266 (sen. rusų rašmenys supaprastinti), 268. Plg. Iljos Lemeškino (pasirėmusio keliais archyviniais nuorašais) vertimą: „Šį paklydimą Sovijus įvedė į juos, kad aukotų nelabiems dievams: Andajui ir Perkūnui, kitaip tariant, griauštiniui, ir Žvorūnai, kitaip tariant, kalei, ir Teliaveliui, kalviui nukalusiam jam Saulę, kad šviestų virš žemės, ir įmetusiam jam ant dangaus Saulę“ (Lemeškin 2009: 296–297).

16 МНМ: 421.

17 Žr. Laurinkienė 2002: 91.

18 LTT: 35.

19 <<http://www.astronomija.info/saule-zvaigzde/>>.

20 ИВАНОВ 1982: 462.

21 LTR 4239/502.

22 LTT: 35.

turėjo senovės indai. Tai Tvaštaras (*Tvaštar*). Jis vaizduotas ir su kirviu bei peiliu rankoje („Rigvedoje“ I.13.10; III.54.12; VIII.29.3). Tvaštaras – dieviškas meistras kūrėjas, jis kuria formas ir turi galią jas keisti. Pagal kai kurias mito versijas, jis esąs perkūnijos dievo Indros tėvas²³. Šiaip ar taip, jis nukalė jam vėzdą (vadžrą) ir vežėčias, ratus (I.32.2). Įgijęs ginklą, šis nukovė savo priešininę gyvatę, ar veikiau slibiną Vritrą, tįsojusį ant kalno, ir suskaldė kalną iki pat jo gelmių (I.32.1–5). Be to, Indra kaip tik iškėlė į dangų Saulę. Kaip pasakyta „Rigvedoje“ (I.7.3), „Indra griausmavaldis! Jis iškėlė Saulę į dangų <...>.“ Kitur sakoma, kad Indra sukūrė Saulę, dangų ir Rytinę žvaigždę (RV I.32.4). Vadinasi, ir čia – kad ir netiesiogiai, per Indrą – prie Saulės sukūrimo yra prisidėjęs kalvis.

Akivaizdžių paralelių dangiškojo dievo-kalvio vaizdiniui galima aptikti šiaurinių baltų kaimynų finougrų tradicijoje. Su Teliaveliu pirmiausia asocijuojasi suomių bei karelių Ilmarinas: abu jie kalviai demiurgai, viršutinės mitinio pasaulio sferos objektų kūrėjai. Teliavelis nukala Saulę, o Ilmarinas, kaip sakoma „Kalevaloje“ (10.269–280), – patį dangų:

Tąsyk kalvis Ilmarinas
Šitokiais prabilo žodžiais:
„Žinoma, nukalsiu sampą,
Margadangtį išrašysiu
Iš gulbelės plunksnos galo,
Iš bergždžios karvutės pieno,
Iš mažyčio miežio grūdo,
Iš avies šiųmetės pūko,
Jeigu nukaliau aš dangų,
Jei sutvėriau orui stogą,
Kai dar nė pradžios nebuvo,
Kai nebuvo siūlo galo.“²⁴

Tiesa, priešpaskutinėje „Kalevalos“ giesmėje (49.35–40 ir 59–64), į kurią šia dingstimi atsižvelgia ir Jonas Vaiškūnas²⁵, kalbama apie Ilmarino nukaldintą Saulę ir Mėnulį, nes jie buvę pagrobti ir uždaryti mirusiųjų karalystėje, o jų žemėje tvyrant tamsai, žmonėms reikėjo naujų šviesulių:

Kėlės kalvis [Ilmarinas – N. L.] iš pasienio,
Ir už užkrosnio išlindo,
Ėmė kalt mėnulį naują,

23 Žr. MHM I: 533.

24 Cituojama iš Kalevala 1986, ištrauką čia ir toliau galima susirasti pagal nurodytus „Kalevalos“ vidinės struktūros skaidmenis.

25 Vaiškūnas 2012: 49–52.

Kaldint naują saulės ratą,
Darė mėnesį iš aukso,
Iš sidabro saulę tvėrė.

<...>

Kalvis nukalė mėnulį,
Pabaigė daryti saulę,
Atsargiai jisai iškėlė,
Rūpestingai jis pritaisė
Eglės šakose – mėnulį,
O pušies viršūnėj – saulę.

Kalvis Ilmarinas yra ir gerą orą lemiantis, vėjų, kelionių dievas²⁶. „Oras“, anot Marčio Haavio (Martti Haavio), galėjęs reikšti ir dangų, o pats teonimas kildinamas nuo Baltijos finų žodžio *ilma* „oras“ arba „dangus“²⁷. Tad Ilmarino ryšys su dangumi – tiesioginis. Beje, ir Teliavelis minėtame XIII a. šaltinyje priskiriamas ne tik baltams – lietuviams, jotvingiams ir prūsams, bet ir finougrams – jems bei lyviams²⁸. Tad jis, kaip galima numanyti, – plataus baltų ir finougrų arealo dievybė. Kadangi baltai ir finougrai Pabaltijyje nuo seno yra kaimynai, kelis tūkstančius metų bendravę ir veikę vieni kitus, tai neturėtų stebinti. Kaip pažymi istorikai ir lingvistai, nuo indoeuropiečių prokalbės arealo atskilę baltų protėviai, II tūkst. pr. Kr. pradžioje rytų Pabaltijyje migruodami į šiaurę ir šiaurės rytus, smelkėsi į autochtonų finougrų žemes, arba patys ištirpdami tarp jų, arba asimiliuodami juos²⁹. Į šiaurę nuo Dauguvos ir toliau gyventa lyvių-estų genčių, kurios su baltų gentimis turėjo daug kontaktų kultūros, gamybos, prekybos srityse. Kontaktai, žinoma, galėjo paliesti ir ano meto dvasinę kultūrą, mitinius vaizdinius, tikėjimus³⁰.

Atsakymo į klausimą, kur slypi Saulės ir kalvystės ryšio paslaptis, suprantama, reikėtų ieškoti metalų epochos ideologijoje. Tai, kad Saulė nukalama kalvio, ir apskritai jos sąsaja su metalais, yra atitinkamo laikotarpio mąstysenos bei vertybių padarinys.

Metalo atsiradimas rytų Pabaltijyje ir kalvystės amato iškilimas siejami su bronzos amžiumi – II tūkst. pr. Kr. ir I tūkst. pr. Kr. pirmąja puse. Senasis ir naujasis bronzos amžiai Aleksejaus Luchtano datuojami atitinkamai 1600–1100 m. ir 1100–550 m. pr. Kr.³¹ Algirdas

26 Haavio 1979: 136.

27 Haavio 1979: 137, 159.

28 BRMŠ I: 266, 268.

29 Kulikauskas 1957: 18; Vanagas 1987: 50.

30 Žr. Kulikauskas 1957: 21; Jovaiša 2012: 288.

31 Luchtanas 2003: 518.

Girininkas ankstyvąją bronzos amžių datuoja 2000–1700/1650 m. pr. Kr., o 500/450 pr. Kr.–50 po Kr. laiko pereinamuoju iš bronzos į geležies amžių³². Su geležimi baltų buvo susipažinta apie 600–500 m. pr. Kr., bet ją plačiau iš baltų rūdos imta išgauti ir geležiniai dirbiniai gaminti pradėti tik senajame geležies amžiuje, t. y. pirmaisiais amžiais po Kr.³³ Jau bronzos amžiuje rytų Pabaltijyje išskyla kalvio amatas, jo darbas visuomenėje tampa prestižiniu, ypatingą vertę įgyja metalo dirbiniai³⁴. Įsisavinant metalus, ima keistis įprastų vertybių sistema ir ją grindusi ideologija. Naujoms mąstysenos, naujo idėjų pasaulio fragmentus galėjo užkonservuoti mitologija, atspindima istorinių kronikų, o iš dalies išlikusi ir tautosakoje. Minėtieji baltų mitologijos pavyzdžiai patvirtina, kad kalvis kitados turėjo aukštą statusą, reikšmingą ne tik pasaulietinėje, bet ir sakralinėje sferoje. Jis netgi buvo prilygintas dievui ir galėjo atlikti kosmogoninio masto kūrybinį žygdarbį. Aukštą kalvystės prestižą liudija ir kai kurių kitų baltų dievų ryšys su ja. Kalvyste užsiima ne tik minėtas Teliavelis, bet kartais ir vienas svarbiausių baltų dievų – Perkūnas.

Tiek istoriniuose rašytiniuose šaltiniuose, tiek tautosakoje minimi mitologijos dalykai, nepaisant jų užfiksavimo laiko, gali būti ganėtinai archajiški, atspindėti archajinio pasaulėvaizdžio ypatybes. Neabejotina, kad soliarinės mitologijos sąsajos su metalais galėjo susidaryti tik tuomet, kai metalurgijos ir kalvystės amatas jau egzistavo. Apskritai soliarinių vaizdinių užuomazgos Europoje, kuriai priklauso ir baltai, siejamos su bronzos amžiumi³⁵. Šią sąsają paremia ir baltų religijos bei mitologijos soliarinių vaizdinių ir jų konteksto analizė.

SAULĖS PAGROBIMO IR VADAVIMO MITO RYŠYS SU KALVIO ĮRANKIU

Su kalvyste ar bent jos įrankiais susijęs ne tik Saulės sukūrimas, bet ir jos pagrobimas išlaisvinimas. Šis motyvas gali būti laikomas soliarinio mito, kiek aptrupėjusio ir transformuoto, liekana. Toks siužetas užfiksuotas viename XV a. baltų religijos ir mitologijos rašytiniame šaltinyje – istoriko, politinio ir bažnytinio veikėjo Enėjo Silvijaus

32 Girininkas 2013: 122, 200.

33 Volkaitė-Kulikauskienė 2001: 276–277.

34 Daugnora, Girininkas 2004: 164–165.

35 Gimbutienė 1985: 80–81; Kristiansen 2013: 83; Green 1997: 202.

Koplytstulpio viršūnė. 1813 m. Anykščių r. Vėjarodyje iškalta data A 1813 Geležis. 76,7 x 35,5 cm

Pikolominio (Aeneas Silvius Piccolomini) veikale „Įvairių įvykių ir vietų aprašymas“ (*Historiarum ubique gestarum locorumque descriptio*, Venecija, 1477 m.), kurio būta keleto leidimų. „Baltų religijos ir mitologijos šaltiniuose“ paskelbta ištrauka iš 1571 m. leidimo (*Cosmographia in Asiae et Europae eleganti descriptione*³⁶). E. S. Pikolominis Lietuvoje nėra buvęs, žinias apie šį kraštą jis gavo iš vienuolio Jeronimo Prahieškio (Jeronim Jan Silvanus Pražsky), gimusio apie 1369 m. ir Lietuvoje platinusio krikščionybę. Ištraukoje pasakojama, kad po Lietuvą keliaudamas Jeronimas Prahieškis aptikęs „gentį“, garbinusią Saulę ir nepaprasto didumo geležinį kūjį. Ir toliau sakoma:

Interrogati sacerdotes, quid ea sibi ueneratio uellet, responderunt olim pluribus mensibus non fuisse uisum Solem, quem rex potentissimus captum reclusisset in carcere munitissimae tur-

36 Žr. BRMŠ I: 590–593.

ris. Signa zodiaci deinde opem tulisse Soli, ingentique malleo perpregisse turrim, Solemque liberatum hominibus restituisse. Dignum itaque ueneratu instrumentum esse, quo mortales lucem recepissent.

Žyniai, paklausti, ką reiškia šis garbinimas, atsakė, jog kadaise ištisus mėnesius nebuvo matyti Saulės, kurią galingasis karalius buvo sugavęs ir uždaręs pačiame tvirčiausiame bokšte. Tada atėję Saulei į pagalbą Zodiako ženklai. Didžiuliu kūju jie sudaužė bokštą, išlaisvinę Saulę ir grąžinę ją žmonėms. Taigi esąs ver-tas pagarbos įrankis, kuriuo mirtingieji atgavę šviesą.³⁷

Kartu aprašomas Saulės pagrobimas ir ka-linimas „pačiame tvirčiausiame bokšte“, taigi uždaroje patalpoje. Šį dangaus šviesulio „įkalini-mą“ įvykdęs kažkoks neįvardytas „galingasis“ ar „galingiausias karalius“ (*rex potentissimus*). Saulė išlaisvinama kūju – būdingu kalvio įrankiu. Va-dinasi, kalvio įrankiu Saulė ne tik nukalama, su-kuriama, bet ir išvaduojama. O tai reiškia, kad jos išvadavimas prilygsta sukūrimui, išvaduojama ji tarytum sukuriama iš naujo.

E. S. Pikolominio pasakojime Saulės vada-vimo žygdarbį kalvio įrankiu atlieka „Zodiako ženklai“. Zodiakas – tai dangaus skliauto juosta abipus ekliptikos, kuria juda Saulė ir kitos pla-netos. Ji yra sutartinai padalinta į 12 dalių, ir kiekvienoje iš jų įžiūrimas žvaigždynas laikomas atskiru Zodiako ženklu. Tad Zodiako ženklai žymi atitinkamas Saulės kelio dangumi atkar-pas. Zodiako ženklų sampratos būta Mesopota-mijoje, Egipte, Kinijoje, Graikijoje, islamo šalyse. Manoma, kad ji atsiradusi senovės Babilone apie 500 m. pr. Kr.³⁸ Neaišku, kada Zodiakas pateko į rytų Pabaltijį, bet aišku, kad XIV–XV a. Lietu-voje jis jau buvo žinomas. Be E. S. Pikolominio, Zodiako ženklus mini ir Augustinas Rotundas Perkūno šventyklos Vilniuje aprašyme, išlikusia-me J. F. Rivijaus XVI a. rankraštyje. Šventykloje esą stovėjęs „altorius“ iš 12 pakopų, kurių kiek-viena buvo skirta vienam Zodiako ženklui. Ant jų būdavo deginamos aukos „kiekvieną mėnesį tą dieną, kai saulė, pasiekusi savo aukštį, įžengdavo į ženklą“³⁹. O štai Paulius Einhornas XVII a. tei-gia, kad latviai apie Zodiaką, tai yra Saulės padė-tis žvaigždynuose, nieko neišmanė⁴⁰.

Gali būti, kad Zodiakas cituotoje E. S. Pi-kolominio ištraukoje yra kokio nors kito mitinio personažo – dievybės ar kultūrinio herojaus pa-kaitalas. Tokią mintį kelia etnologė Radvilė Racė-naitė, analizavusi šį mitinį siužetą. Ji priminė svarbią istoriografinę žinią apie E. S. Pikolominio aptariamo teksto publikavimą, kurią XX a. pir-moje pusėje atskleidė istorikė Marija Andziuly-tė-Ruginienė. Istorikės teigimu, yra žinomos dar dvi ankstyvesnės pasakojimo apie Saulės pagro-bimą ir išlaisvinimą kūju versijos. Viena jų XV a. paskelbta vadinamajame Vatikano inkunabule *Hi-storia* [neįskaitoma – skylė] *iu pii secundi Pontificis Maximi de Rebus europeis quam Cardinalis condidit* (p. 53–57), o kita – knygoje *Liber Chronicorum*, išleistoje Niurnberge 1493 m.⁴¹ Jose Zodiako žen-klai neminimi – jų vietoje minimas kitas Saulę išlaisvinęs herojus. Būtent:

G i g a n t e m deinde opem tulisse, soli inge-ntique malleo perpregisse turrim, solemque libe-ratum hominibus restituisse.

Tada m i l ž i n a s atėjęs į pagalbą, vienu di-deliu kūju sudaužęs bokštą ir išlaisvintą saulę sugrąžinęs žmonėms.⁴²

Taigi pasakojimas apie didžiulį kūjį, kuris mums dabar yra svarbiausias, turi ne vieną ver-siją. Saulės išlaisvintojas pastarojoje versijoje yra „milžinas“, o tai visiškai logiška ir įtikėtina, nes didžiuliu kūju dorotis gali tik atitinkamo didumo veikėjas. M. Andziulytė-Ruginienė teigia, kad vėlyvesniuose E. S. Pikolominio kronikos leidi-muose (1509 ir 1551 m.) patys leidėjai, „norėda-mi paryškinti pirmųkščio teksto prasmę, ištaisė: *S i g n a z o d i a c i deinde opem tulisse...*“⁴³ Taip E. S. Pikolominio pasakojime atsiradę Zodia-ko ženklai Saulės vaduotojai. Vadinasi, Zodiako ženklai čia tėra pramanas, ir kliautis derėtų anks-tesne teksto versija, kurioje Saulės išlaisvintojas yra milžinas. Tiesa, ištisą knygą šiems klausimams paskyręs Jonas Vaiškūnas Zodiako versijos neatmeta⁴⁴.

Mums, kaip sakyta, dabar svarbiausias yra kūjis, minimas abiejose teksto versijose.

Pasiaiškinkime, kas gi toks galėtų būti ta-sai ankstesnės versijos milžinas. Milžinai – žino-mi lietuvių padavimų veikėjai, ypač padavimų,

37 BRMŠ I: 591, 595.

38 Бикерман 1975: 52.

39 BRMŠ II: 465.

40 BRMŠ III: 631.

41 Andziulytė-Ruginienė 1937: 97–98.

42 Andziulytė-Ruginienė 1937: 100; Racėnaitė 2008: 186.

43 Andziulytė-Ruginienė 1937: 100.

44 Žr. Vaiškūnas 2012: 35–36.

aiškinančių kraštovaizdžio kilmę. Būdingas jų įrankis yra kirvis, kuris gali asocijuotis su analizuoto mito kūju⁴⁵. Padavimų milžinų sąsają su kosmogonija ir su mitinio dangaus sfera rodo tai, kad jie, kaip mižiniško dydžio būtybės, matyt, tiesiog savo kūnais siekdavę dangų ir, kaip sakoma viename padavimų, „savo kirvius ant debesų pasikabindavę“⁴⁶. Taigi visai įtikėtina, kad vienas tokių kirviais ginkluotų milžinų ir galėjęs vaduoti Saulę.

Kitas pretendentas atlikti Saulės išvaduojo vaidmenį būtų jau aptartas jos nukalėjas Teliavelis. Tiesa, mes nieko nežinome apie jo ūgį ir kitus parametrus. Minėtame XIII a. chronografe tepasakyta, kad jis yra kalvis ir vienas iš dievų, kuriuos garbinę ne tik lietuviai, bet ir jotvingiai, prūsai, jemai ir lybiai⁴⁷. Teliavelį vienu iš pretendentų užimti Saulės vaduotojo vaidmenį laikė ir Gintaras Beresnevičius. Jo manymu, „stebuklingas didžiulis kūjis liudija, kad šiame žygyje arba dalyvavo, arba ginklą jam nukalė tas pats stebuklingasis kalvis Teliavelis, kadaise nukalęs ir Saulę, lygiai Olimpo dievus ir didvyrius apginkluodavo Hefaistas, o keltų dievus – Goibniu ar finougrų Ilmarinenas“⁴⁸.

Dar vienas personažas, kai kuo artimas E. S. Pikolominio aprašytam Saulės vaduotojui milžinui, yra griaustinio dievas Perkūnas, kuris tautosakoje kartais vaizduojamas kaip kalvis, ypač dangaus kalvis: *Perkūnas – tai senas kalvis*⁴⁹; *Perkūno trenksmas kyła iš kalvio, danguje kaustančio arkliaus*⁵⁰; latvių mįslėje: *Kalējs kala debesīs / Ogles bira Dauguvā* „Kalvis kalė danguje, / Žarijos biro į Dauguvą“ – *Pērkons un zibens* „Perkūnas ir žaibas“⁵¹. Matyt, latvių ne tik mįslėje, bet ir dainose dangiškas kalvis yra Perkūnas, pavyzdžiui (LTdz 7900): *Kalējs kala debesīs, / Ko tas kala, ko nekala? / Dieva dēla juostu kala, / Saules meitas vainadziņu* „Kalvis kalė danguje, / Ką jis kalė, ko nekale? / Dievo sūnui diržą kalė, / Saulės dukrai vainikėlį“; Perkūnu jį laikė ir Pēteris Šmitas⁵². Be to, Perkūnas tikėjimuose dažnai apibūdinamas esąs

aukšto ūgio, kartais – net siekiantis debesis, taigi iš esmės – milžinas: *Žmonės įsivaizduoja Perkūną baisiu milžinu, kai jis pradeda eiti, pradeda griauštėti*⁵³; *Sutinka kitą medinčių [Perkūną – N. L.], tokį jau didelį, kad galva ligi debesų*⁵⁴; *Perkūnas esąs didelis, stiprus senis ruda barzda*⁵⁵. Perkūno vienas iš būdingų ginklų ar įrankių kaip tik yra kūjis – priemonė velniui nugalėti ir išreikšti savo galią: *Žmonės įsivaizduoja Perkūną gražiu jaunikaičiu. Jis turi kūjį*⁵⁶; *Įsivaizduoja jį važiuojantį padebesiais greitais ugniniais ratais, su kūju rankoje*⁵⁷; *Perkūnas, sako, esąs senukas vėšas su kūju*⁵⁸. Tiesa, dažniau Perkūno akmeninis ginklas vadintas kirviu, kirveliu ar kulka, kartais net plaktuku, bet iš esmės tai to paties ginklo variantai – jie ne tik įveikia velnią, bet ir neša sėkmę, žmonių naudoti gydymui, saugoti namuose apotropėjiniais tikslais, laikyti šventais⁵⁹. Taigi kūjis (pirmiausia akmeninis) ir jo atitikmenys (akmeninis kirvukas) liaudies tradicijoje sieti pirmiausia su Perkūnu ir neabejotinai buvo gerbiami, kaip E. S. Pikolominio aprašytasis kūjis, kuriuo išvaduoja Saulę⁶⁰.

Kuris iš aptartų personažų – padavimų milžinas, dieviškasis kalvis Teliavelis ar Perkūnas – bus kūju sudaužęs bokštą ir išvadavęs jame įkalintą Saulę, sunku pasakyti. Viena yra aišku – XIV–XV a. Lietuvoje būta savotiško to Saulės vaduotojo kulto, gal net religinės adoracijos.

Latvių tautosakoje yra išlikę sakmių apie dangaus šviesulių pagrobimą: Saulė ir Mėnulis buvę pagrobti bei uždaryti Velnio. Štai viena tokių sakmių:

Kaidu reizi Dīvs ar Valnu dzeivojuši draudzeigi. Jī vīns uz ūtru gōjuši cīmūs. Dīvs lilejis, ka šam asūt daudz labeibas. Valns arī stōstejis sovu bogoteibu. Valns pastōstejis Dīvam, ka šam asūt tik leli skaistumi un gaišumi, ka leidz šam taidus Dīvs naasūt vēļ redzējis. Dīvs reizi aizgōjis pi Valna, un Valns jam parōdejis sauli un mēnesi. Dīvs prasejis, lai īdūdūt šam pacilōt, vai šī skaistumi asūt arī smagi. Valns arī at-

45 KPS: 43, 47, 48–50.

46 KPS: 48.

47 BRMŠ I: 266, 268.

48 Beresnevičius 2004: 142. Apie tai, irgi cituodamas Beresnevičių, jau yra rašęs Vaiškūnas 2012: 47–48.

49 LTR 1001/462.

50 LTR 832/99; taip pat žr. LTR 1001/469; 1001/470.

51 PNBA 1434.

52 Šmitas 2004: 31. Apie visa tai žr. Razauskas 2011: 284–287; Vaiškūnas 2012: 46–47.

53 LTR 1001/352.

54 BIR I: 49, Nr. 357.

55 LTR 832/ 28; plg. LTR 758/ 1, 2; LMD I 133/1. Plg. Razauskas 2016: 139–141.

56 LTR 1001/ 468.

57 LTR 832 / 12.

58 BIR I: 47, Nr. 314.

59 BIR I: 59–62; žr. LTR 757/41; LTR 758/18.

60 Žr. Laurinkienė 2002: 94. Griaustinio dievui Saulės vaduotojo vaidmenį priskiria ir J. Vaiškūnas (2012: 52–55).

*lōvis. Dīvs paņēmis sauli lobajā rūkā un mēnesi kreisajā, un, kai svīdis sauli, tai tū īsvīdis debesīs. Tai Dīvs atbreivōjis sauli un mēnesi nu Valna, un vēļ tagad tī speid debesīs.*⁶¹

Čia pasakojama, jog kitados Dievas su Velniu draugiškai gyvenę. Jie vienas pas kitą kiedavę. Dievas gyręsis, kad jis turįs daug javų. Velnias irgi pasakojęs apie savo gęrybes. Velnias pasakęs Dievui, kad jis turįs tokių didelių grožybių ir šviesybių, kokių ligi šiol Dievas net matęs nėra. Dievas kartą nuęjęs pas Velnią, ir šis jam parodęs Saulę ir Mėnulį. Dievas prašęs, kad duotų jam pakiloti, ar šios grožybės dar ir sunkios. Velnias ir leidęs. Dievas paėmęs Saulę į dešinę ranką, Mėnesį į kairiąją ir kai sviedęs Saulę, tai įmetęs ją į dangų. Taip Dievas išvadavęs Saulę ir Mėnulį nuo Velnio, ir dar dabar jie spindi danguje.

Kaip ir aptartoje lietuvių žinioje apie Te-liavelį bei minėtoje senovės indų „Rigvedoje“ (I.7.3), čia dangaus šviesuliai atsiduria aukštybėse dievybės, šiuo atveju paties Dievo, dėka.

Lietuvių tautosakoje esama užuominų, jog Saulės užtemimai įvyksta dėl Velnio arba dėl jo bendrininkėmis laikomų raganų kaltės: *saulei užtemus, žmonės sakydavo, kad tai ją velniai pridengia* (Vajasiškis); *velnias užkiša savo uodegą tarp Saulės ir Žemės* (Žeimelis); *ragana apsiverčia miegoti ant kito šono ir skvernu uždengia Saulę* (Krosna); *kai pavėlinus ragana grįžta iš susirinkimo, tai savo šluota, ant kurios ji joja, uždengia Saulę* (Gražiškiai)⁶². Panašiai sakoma ir kai kuriuose latvių tikėjimuose: *Kad saule un mēness aptumšojas, tad latoieši domā, ka raganas tos maitājot* „Kai saulė ir mėnulis užtemsta, latviai galvoja, kad raganos juos gadinančios“⁶³.

Latvių tautosakoje vartojami tokie posakiai, tinkantys dangaus kūnų užtemimams nusakyti, pateikiami XVIII a. antroje pusėje Gotthardo Frydricho Stenderio (Gotthard Friedrich Stender):

Maitāšana, buvo sakoma: *Saules maitāšana* „Saulės sugadinimas“ ir *Mēness maitāšana* „Mėnulis sugadinimas“. Taip pagonys latviai įsivaizdavo Saulės ir Mėnulis užtemimus ir manė, kad tai esą slibinų, gyvačių ir raganų darbas; jie labai rūpindavosi, kad mielajai Saulei ir mielajam Mėnuliui nieko neatsitiktų (iš

61 LTT: 35.

62 BIR II: 25.

63 ŠmLTT: Nr. 26490, žr. 26487–26489.

žodžio *maitāt* „visai sugadinti“, o šis išvestas iš *maita* „dvėseliena“). Saulės ir Mėnulis užtemimai iki šiol taip ir tebevadina⁶⁴.

Saulės, Mėnulis užtemimai tikėjimuose laikyti nelaimės, kataklizmus pranašaujančių ženklų. Tai yra pažymėjęs jau Liudvikas Adomas Jucevičius: „Saulė, mėnulis užtemsta, kometas pasirodo prieš baisius karus ir badą krašte“⁶⁵.

Eurazijos ir Šiaurės Amerikos tautų mituose gana dažnas yra dangaus šviesulių prarijimo motyvas⁶⁶. Senovės islandų „Poetinėje Edoje“ vilkas Fenris, milžiniškas gyvūnas, chtoninė pabaisa, ketina praryti Saulę. Odino žodžiais („Vaftrūdnie eilės“, 46), „Toli keliavau, kad daug pamatytčiau, / jėgas išmėginčiau: / iš kur rasis saulė dangaus skliaute, / kai šią praris Fenris?“⁶⁷ Tai siejama su pasaulio pabaiga, o pats Fenris laikomas demonu, savo veiksmis pranašaujančiu visatos katastrofą.⁶⁸ Vilkas šiaurės germanų mitologijoje yra dievų priešas, su mirusiųjų karalyste susijusio demoniškojo triksterio Lokio ir milžinės Angrbodos sūnus⁶⁹. Taigi Saulę ketina sunaikinti anapusio atstovas. Kaip pažymi Mirčia Eliadė (Mircea Eliade), Saulės užtemimas apskritai laikytas vienu iš pasaulio pabaigą pranašaujančių ženklų, o kai kuriose tradicijose užtemimo kelias nerimas tiesiog išreiškiamas apokaliptiniais vaizdiniais⁷⁰.

Vilko, grasinančio Saulei, motyvas žinomas ir baltams. Vienoje latvių sakmėje vilkas apibūdinamas kaip Mėnulis bendras, norėjęs Saulę praryti ir jau tai bedarą, tačiau tą akimirką pasirodęs Perkuonas: *Tas [vilks] atriebamies, aiz drauga aizgājis gribējis Sauli aprīt. Jau pusē bijis aprijis, tad uz nācis Pērkons* „Jis [vilks] keršydams, už draugo [Mėnulis] užėjęs, norėjęs saulę praryti. Jau pusė buvo prarijęs, tada pasirodęs Perkuonas“⁷¹. Perkūno išsigandęs vilkas paspruko. Tad germanų ir baltų tradicijose Saulės užtemimas asocijavosi ir su grėsmingo mitinio žvėries – vilko kėsmais.

Mito siužetas apie Saulės pradingimą, jos nudanginimą į pasaulio periferiją ir vadavimą

64 BRMŠ IV: 205–206.

65 Jucevičius 1959: 174.

66 Haavio 1979: 235–237.

67 Cituota pagal PE.

68 Vienoje „Poetinės Edos“ giesmėje („Grymnio eilės“ 23) užsimenama, kad Fenris laukia iš Valhalos vyrų, norinčių su juo susikauti. Į Valhalą pakliūdavo mūšiuose žuvusieji kariai.

69 Langer 2018: 12; Simek 1984: 92–94.

70 Элиаде 1999: 282.

71 LPT XIII: 217, Nr. 5.

Paminklo viršūnė. Rokiškio r., Kamajų apyl., Krylių k.
Geležis, 70,7 x 35,7cm
Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje.

išplėtotas suomių ir karelių mitologijoje (žr. „Kalevalą“ 49, 335–341). „Kalevaloje“ apie dangaus šviesulių pradanginimą kalbama tokia kontekste: Saulę ir Mėnulį pagrobia Louhė, Pohjolos, tai yra tamsos ir šalčio šalies, mirusiųjų buveinės, esančios pasaulio pakraštyje⁷², šeiminkė. Pastvėrusi nuo beržo Mėnulį ir nuo pušies viršūnės Saulę, ji atsigabena juos į Pohjolą ir paslepia aukštame akmeniniame kalne. Žemę apgaubia visiška tamsa. Išminčius Veinemeinas, sužinojęs, kad dangaus šviesuliai yra Pohjolos kalne, vyksta jų vaduoti. Negalėdamas patekti į kalno vidų jis grįžta namo įrankių, kurie padėtų atidaryti kalną. Kalviui Ilmarinui tokius įrankius bekalant, Louhė, nujausdama grėsmę, pati išleidžia iš kalno Saulę ir Mėnulį, ir šie tuojau pakyla į dangų („Kalevala“ 49, 355–362):

Louhė, Pohjos šeiminkė,
Šiaurės senė retadantė,
Nujautė artėjant galą,
Juodadienę beateinant,
Tuoį pakilo, nuvasnojo,
Greit į Pohjolą nuskrido.
Ir paleido ji mėnulį,
Iš uolos išleido saulę.

Tad karelių ir suomių tradicijoje Saulės pagrobėja yra Louhė, ano pasaulio šeiminkė, o gelbėtojas ir vaduotojas – šamano burtininko požymių turintis senolis Veinemeinas kalvio Ilmarino nukaltais įnagiais, panašiai kaip lietuvių mite „milžinas“ geležiniu kūju. Bendriausia prasme Saulės grobikai („Kalevalos“ Louhė, lietuvių „galingasis karalius“, latvių Velnias), jos įkalinimo vietos (akmeniniame kalne Pohjoloje, lietuvių „tvirčiausiam bokšte“, latvių Velnio slėptuvėje, matyt, požemyje), išvaduotojai (Veinemeinas, lietuvių milžinas, latvių Dievas) ir vadavimo priemonės (kalvystės įrankiai) finougrų ir baltų tradicijose yra panašūs.

Apskritai Saulės priešininkai yra personažai, atstovaujantys požemių, mirusiųjų pasauliui, tamsai ir lunarinei sričiai. Tokia šviesos ir tamsos pradų, dangaus ir požemio, gyvųjų ir mirusiųjų pasaulių priešprieša būdinga daugeliui senųjų religijų. Saulė, kaip šviesos šaltinis ir gyvybės sąlyga, ir baltų mitologijoje nuo seno buvo susieta su šia binariška mąstymo sistema.

Viačeslavo Ivanovo, tyrinėjusio Eurazijos vadinamąsias šviesos religijas, teigimu, II tūkstmetyje pr. Kr. Saulės garbinimas buvo plačiai paplitęs įvairiuose Artimųjų Rytų kraštuose⁷³. Artimuosiuose Rytuose gyvavo įvairių formų dualistinės religijos, supriešinusios šviesą ir tamsą, toliau į rytus – vakarų ir rytų iranėnų, tocharų, tiurkų, kinų tradicijos. Irano dualistinė mitologija, kilme susijusi su atskira indoeuropiečių atšaka – indoiranėnais (III tūkst. pr. Kr.), galėjo padaryti įtaką tiek praslavų, tiek senovės rusų tradicijoms. Savo ruožtu praslavų (V–VIII a. po Kr.) dualistinė mitologija šaknimis siekia baltų-slavų bendrystę (maždaug I tūkst. pr. Kr.) ir dar ankstesnę indoeuropiečių (apie IV–V tūkst. pr. Kr.)⁷⁴. Pati soliarinė mitologija, šviesos ir tamsos priešprieša, be abejo, yra bendražmogiška, tačiau kai kurie konkretūs jos įvaizdžiai į baltų ir slavų kraštus, žinoma, galėjo patekti ir iš svetur.

72 Žr. Siikala 2002: 160–162.

73 Иванов 2014: 36.

74 Иванов 2014: 38–39.

Galimas daiktas, kad kažkada baltai (dar drauge su būsimaisiais praslavais) irgi galėjo patirti tiesioginę ar netiesioginę Irano dualistinės religijos įtaką. Pavyzdžiui, iranėnų kilmės dangaus šviesos dievo Mitros religija (mitraizmas) I–II a. intensyviai plito į Europos pietus, pasiekė Romos imperiją, įsitvirtino joje ir populiarumu kurį laiką net konkuravo su beįsigalinčia krikščionybė⁷⁵. Reikia turėti omenyje, kad baltai kitados tikrai yra kontaktavę su iranėnais sarmatais (jų palikuonys yra osetinai) piečiau Pripetės ir netgi skitais, gyvenusiais Ponto stepėje (tarp šiaurinio Juodosios jūros kranto ir Kaspijos jūros bei Uralo kalnų)⁷⁶.

IŠVADOS

Ankstyviausias mito apie Saulės kilmę fragmentas iš 1261 m. Chronografo (Jono Malalos kronikos kompiliacijos), taip pat kai kurie vėlesni šaltiniai ir lietuvių bei latvių tautosaka liudija šviesulio ryšį su metalu ir kalvyste. Minėtuose šaltiniuose sakoma, kad pati Saulė arba jos atributai yra iš metalo, ji nukalama mitinio kalvio žaizdre. Su kalvystės įrankiu – didžiuliu kūju susijęs ir Jeronimo Prahieškio perpasakotas bei Enėjo Silvijaus Pikolominio 1477 m. aprašytas Saulės vadavimo mitas. Saulės ryšys su kalvyste ir metalu yra archajiškos pasaulėvokos reiškinys, patvirtinamas duomenų iš kitų Europos kraštų, tarp kurių išskirtinos germanų ir finougrų tradicijos. Idėja, kad Saulė yra nukalta iš metalo, apskritai Saulės ir metalo sąsaja galėjo atsirasti ne anksčiau, nei buvo įsisavinta metalurgija ir kalvystė tapo įprastu amatu. Soliarinių vaizdinių užuomazgos šiaurės ir vidurio Europoje tad yra susijusios su metalų laikotarpiu. Be to, baltai (ar baltai ir slavai) galėjo patirti iranėnų dualistinės religijos įtaką, kurioje buvo ypač sureikšmintas šviesos ir tamsos pradų priešprieša.

Šios temos tęsinys – N. Laurinkienės monografijoje „Dangus baltų mitiniame pasaulyvaizdyje“ (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, 256 p.).

75 FWSD: 733.

76 Herodoto „Istorija“ IV.17–36, 92–117; žr. BRMŠ I: 121–126. Senuosius iranėnų ir baltų tarpusavio santykius bei tikėtinas tarpusavio įtakas dvasinės tradicijos srityje yra nagrinėjęs D. Razauskas (2004: ištiesai, o ypač p. 167–177).

ŠALTINIŲ SANTRUMPOS

- BDS = *Krišjāna Barona Dainu skapis: latoju dainas, tautasdziesmas, dziesmas*. Prieiga internetu <<http://www.dainuskapis.lv>>.
- BIR I–II = Jonas Balys. *Raštai*. Parengė Rita Repšienė, I–II. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998–2000.
- BRMŠ I = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, I: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- BRMŠ II = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, II: XVI amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
- BRMŠ III = *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, III: XVII amžius*. Sudarė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- ChGDS = Jean Chevalier, Alain Gheerbrant. *A Dictionary of Symbols*. Translated by John Buchanan-Brown. London: Penguin Books, 1996.
- FWSD = *Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend, I–II*. Editor Maria Leach. New York: Funk & Wagnalls Company, 1949–1950.
- HH = *Homeriniai himnai*. Iš senosios graikų k. vertė, paaiškinimus parašė, vardų ir bibliografinę rodyklę sudarė Audronė Kudulytė-Kairienė. Baigiamąjį straipsnį parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, 2016.
- KPS = *Pamarių sakmės*. Sudarytoja Dalia Kisieliūtė. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2010.
- LMD = Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LPT = *Latviešu pasakas un teikas*. Pēc Anša Lercha-Puškaiša un citiem avotiem sakopojis un rediģējis prof. P. Šmits, XIII. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apģāds, 1936.
- LTR = Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- LTT = *Latviešu tautas teikas: izcelšanās teikas: izlase*. Sastādītāja A. Ancelāne. Rīga: Zinātne, 1991.
- PE = *Poētinē Eda*. Iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas. Vilnius: Aidai, 2009.
- PNBA = *Pilna nora baltu avju: latviešu tautas mīklu izlase*. Sakārtojais Kārlis Arājs. Rīga: Sprīdītis, 1994.
- ŠmLTT = *Latviešu tautas ticējumi, I–IV*. Sakārtojais prof. P. Šmits. Rīgā: Latviešu folkloras krātuves izdevums ar kulturas fonda pabalstu, 1940–1941.
- МНМ = *Мифы народов мира*. Гл. ред. С. А. Токарев, I–II. Москва: Советская энциклопедия, 1980–1982.
- Ригведа 1989 = *Ригведа: Мандалы I–IV*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1989.
- Ригведа 1995 = *Ригведа: Мандалы V–VIII*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1995.
- Ригведа 1999 = *Ригведа: Мандалы IX–X*. Издание подготовила Т. Я. Елизаренкова. Москва: Наука, 1999.

LITERATŪRA

- Andziulytė-Ruginienė 1937 = Marija Andziulytė-Ruginienė. *Žemaičių Christianizacijos pradžia*. Kaunas, 1937.
- Beresnevičius 2004 = Gintaras Beresnevičius. *Lietuvių religija ir mitologija*. Vilnius: Tyto alba, 2004.

- Bliujienė Audronė 2000. Universalusis svastikos simbolis baltų archeologinėje medžiagoje, *Liaudies kultūra*, Nr. 4, p. 16–27.
- Daugnora, Girininkas 2004 = Linas Daugnora, Algirdas Girininkas. *Rytų Pabaltijo bendruomenių gyvensena XI–II tūkst. pr. Kr.* Kaunas: Lietuvos veterinarijos akademija–Lietuvos istorijos institutas, 2004.
- Dundulienė 1988 = Pranė Dundulienė. *Lietuvių kosmologija*. Vilnius: Mokslas, 1988.
- Gimbutienė 1985 = Marija Gimbutienė. *Baltai priešistoriniais laikais: Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*. Vilnius: Mokslas, 1985.
- Girininkas 2013 = Algirdas Girininkas. Ankstyvasis metalų laikotarpis Iš: *Lietuvos archeologija*, II. Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2013.
- Green 1997 = Miranda Green. *Dictionary of Celtic Myth and Legend*. London: Thames and Hudson, 1997.
- Haavio 1979 = Martti Haavio. *Mitologia fińska*. Przełożył Jerzy Litwiniuk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.
- Jovaiša Eugenijus 2012. *Aisčiai: Kilmė*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, Lietuvos mokslų akademija.
- Jucevičius 1959 = Liudvikas Adomas Jucevičius. *Raštai*. Vertė D. Urbas, įvadas M. Lukšienės, komentarai M. Lukšienės ir Z. Slaviūno. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959.
- Kalevala 1986 = *Kalevala*. Vertė Justinas Marcinkevičius. Vilnius: Vaga, 1986.
- Kristiansen 2013 = Kristian Kristiansen. Religion and society in the Bronze Age. Iš: *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. Eds. L. B. Christensen, O. Hammer and D. A. Warburton. Gothenburg: Acumen, 2013, p. 77–92.
- Kulikauskas 1957 = P. Kulikauskas. Pirmykštė bendruomeninė santvarka Lietuvos TSR teritorijoje. Iš: *Lietuvos TSR istorija: nuo seniausių laikų iki 1861 metų*. Redakcinė kolegija: K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda (vyriaus. redaktorius), I. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, p. 5–37.
- Lange 2018 = Johnni Lange. The Wolf's Jaw: an Astronomical Interpretation of Ragnarök. Iš: *Archaeoastronomy and Ancient Technologies*, t. 6(1), 2018, p. 1–20. Prieiga internetu <http://aaatec.org/art/a_lj1>.
- Laurinkienė 2002 = Nijolė Laurinkienė. Baltų mitinis kalvis ir jo atitikmenys kitų tautų mitologinėse tradicijose. Iš: *Tautosakos darbai*, XVII (XXIV). Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 87–101.
- Lemeškin 2009 = Ilja Lemeškin. *Sovijaus sakmė ir 1262 metų chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I. J. Zabelino nuorašus)*. Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
- Racėnaitė 2008 = Radvilė Racėnaitė. Senovės lietuvių dievai ir dangaus kūnai: nuo XIII a. mito fragmentų iki vėlyvosios XX a. I p. tautosakos. Iš: *Perspectives of Baltic Philology*. Poznan: Universitet im. A. Mickiewicza, 2008, p. 181–196.
- Razauskas 2004 = Dainius Razauskas. *Vėjūkas: lietuvių vėjo demono vardo ir įvaizdžio rekonstrukcija, atsižvelgiant į vieną skitų atitikmenį (osetinių wəjug / wəjyg)*. Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- Razauskas 2011 = Dainius Razauskas–Daukintas. *Krosnis mitologijoje*. Vilnius: Aidai, 2011.
- Razauskas 2016 = Dainius Razauskas–Daukintas. *Maironis – praamžės tradicijos dainius*. Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
- Siikala 2002 = Anna-Leena Siikala. *Mythic Images and Shamanism: A perspective on Kalevala Poetry (FFC Communications, CXXX, Nr. 280)*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 2002.
- Simek 1984 = Rudolf Simek. *Lexikon der germanischen Mythologie*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1984.
- Šmitas 2004 = Peteris Šmitas. *Latvių mitologija*. Iš latvių k. vertė Dainius Razauskas. Vilnius: Aidai, 2004.
- Vaiškūnas 2012 = Jonas Vaiškūnas. *Skaitant dangaus ženklus: Lietuviško Zodiako pėdsakais*. Vilnius: Dominicus Lituanus, 2012.
- Vanagas 1987 = Aleksandras Vanagas. Baltų arealas toponimijos duomenimis. Iš: *Lietuvių etnogenezė*. Vilnius: Mokslas, 1987, p. 47–52.
- Volkaitė-Kulikauskienė 2001 = Regina Volkaitė-Kulikauskienė. *Lietuva valstybės priešaušriu*. Vilnius: Vaga, 2001.
- Бикерман 1975 = Э. Бикерман. *Хронология древнего мира*. Москва: Наука, 1975.
- Иванов 1982 = Вячеслав Всеволодович Иванов. Солярные мифы. Iš: *Мифы народов мира*, II. Москва: Советская энциклопедия, 1982, p. 461–462.
- Иванов 2014 = Вячеслав Всеволодович Иванов. Евразийская религия света и границы митраизма в свете работ В. Н. Топорова. Iš: *Baltai ir slavai: dvasinių kultūrų sankirtos*. Vilnius: Versmė, 2014, p. 33–59.
- Элиаде 1999 = Мирча Элиаде. *Трактат по истории религий*. Перевод с французского А. А. Васильева, II. Санкт-Петербург: Алетея, 1999. Prieiga internetu <<http://www.astronmija.info/saule-zvaigzde/>>.

CULT OF THE SUN AND METALS AND MYTHOLOGIZED BLACKSMITHING REFLECTIONS OF THE IDEAS OF THE METAL AGES IN BALTIC RELIGION AND MYTHOLOGY

Nijolė LAURINKIENĖ

The earliest fragment of the myth of the origin of the Sun comes from a 1261 chronograph (compilation of the chronicle of John Malalas), as well as later sources and Lithuanian and Latvian folklore reveal the connection between the sun and metals and smithery. These sources talk about the sun or its attributes being made of metal, while it appears from a blacksmith's furnace – forged either by a blacksmith that is a god or a man. The tool of a blacksmith – a great hammer – is related to Eneas Silvio Piccolomini's (1477) myth of freeing the Sun. In archaic world-view, this mythologised light was associated with blacksmithing and metals, as seen in the Germanic and Finno-Ugric traditions. The idea that the sun is made from metal in the Eastern Baltic States could have appeared at the same time as the craft of blacksmithing. Therefore, the beginnings of solar imagery in the territory of Northern and Central Europe are associated with the metal period.

The Balts and Slavs could have been directly or indirectly affected by the dualistic Iranian religion. At some point the Balts were in contact with the Scythians and Sarmatians. The rudiments of the dualistic system of thinking in the mythology of the lights in the sky have been retained also by the northern neighbours of the Balts, the Finno-Ugric peoples.